

DUŠAN KOVÁČ

A szlovák-magyar kapcsolatok történeti kérdéseiről*

Ma, jószérivel a huszadik század végén, egy olyan folyamat első lépéseinek lettünk tanúi, melyet egyelőre, meglehetősen bátortalanul, Európa egyesülési folyamatának nevezünk. Egyesülőfélben van a megosztott Németország, a totális rendszerektől megszabadult közép- és kelet-európai országok pedig Európába jelentkeznek. Az Európába való visszatérés jelszava egyre hangosabb, egyre sürgetőbb. Vegyük szemügyre magát a kifejezést: visszatérés Európába. Tudjuk, mit értünk ezen. Mégis helyénvaló a kérdés: hol voltunk mostanáig? Hiszen mi ősidők óta Európában vagyunk, ide tartozunk, elválaszthatatlanok vagyunk Európától. Már eddig is hozzájárultunk az európai kultúrához, s ez tagadhatatlan. Ha tehát az Európába való visszatérést követeljük, akkor ez elsősorban az eltévedt vagy elveszett fiúk és leányok visszatérése a közös anyához, a közös alaphoz, melyhez elválaszthatatlanul hozzátartozunk.

A visszatérés módozataihoz kapcsolódó elképzelések különbözők. Létezik egy bizonyos elképzelés, mely szerint Közép- és Délkelet-Európa népei egymás mögött szépen felsorakozva Európa küszöbéhez járulnak, s Európa problémák nélkül, mindenestül, megoldatlan, kölcsönös gondjainkkal együtt lenyel bennünket. Már csak arról van szó, milyen sorrendben érkezünk Európa küszöbéhez. Ki lesz ott elsőként? A magyarok, a lengyelek, a szlovákok vagy a csehek? Úgy gondolom, ez az elképzelés, bár meglehetősen széles körben elterjedt, nem reális. Egy nagy illúziót rejt magában: kölcsönös kapcsolataink megoldása nélkül is beléphetünk Európába, anélkül, hogy akárcsak érintenénk is közös történelmünk neuralgikus pontjait.

Ez az elképzelés azért illuzórikus, mert abból a feltételezésből indul ki, hogy Európa létezik. Úgy hiszem, az Európai Gazdasági Közösség nem Európa. Az új, egyesült Európának még meg kell születnie. Nekünk kell létrehoznunk. S nem hozhatjuk létre úgy, hogy kihagyjuk belőle Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa hatalmas térségeit. Ez a folyamat tehát még nagyon bonyolult lesz. Közép- és Délkelet-Európa térségében a múltban számos probléma halmozódott fel. Ha komolyan gondoljuk az egyesült Európát, ezekkel a problémákkal meg kell birkóznunk. Közép-Európa helyzetét mindig komplikálta a tény, hogy ez a térség a nagyhatalmak küzdelmeinek arénájává vált. Azok az időszakok, amikor a térségre nehezedő nagyhatalmi nyomás enyhült, mindig igen rövidek voltak. A történelemből kiindulva feltételezhetjük, hogy ez most sem lesz másképp. Ha a nemzetek a hatalmi vákuum rövid idejét nem használják ki a kölcsönös közeledésre, egyedülálló történelmi lehetőséget mulasztanak el.

Nem vitás, a legtöbb munka éppen a történészekre vár. Ennek az az oka, hogy a jelenkor számos kérdésének, akárcsak számos gazdasági kérdésnek megvan a történelmi háttere. E kérdések történeti dimenziói lényegesen mélyebbek, mint azt olykor hajlandók vagyunk elismerni. Tudjuk, közös igyekezetünk arra irányul, hogy előre nézzünk, az európai jövő irányába. De ha az európai házat szilárd alapokra akarjuk építeni, nem hallgathatunk a múlttól. A történelmi folyamat egységes. Ha valamit elhallgatunk benne, nem mondunk végig, következetlenségünk szükségszerűen megbosszulja magát. Tudjuk, sok kérdést nehéz megoldani. Történelmi igazság, meglehet, csak egy van. De a hozzá vezető út nem egyszerű. Ha azonban meglesz a keresésére irányuló akaratom, sok mindent elérhetünk.

Elvitathatatlan tény, hogy nemzeteink egymás mellett élnek itt. Elsősorban a szlovák és a magyar nemzet szomszédságára gondolok. Egymás mellett éltünk itt, Közép-Európában a múltban is, s így fogunk élni a jövőben is. Igaz, a hivatalos magyar hatalmi ideológia e század elején még azt hirdette, hogy Magyarországon („Uhorsko”) szlovák nemzet nem létezik - ma azonban ez csaknem hihetetlenül hangzik. Egészen 1918-ig egy államban éltünk

- a történeti magyar államban. A szlovákok ezen állam szerves alkotóelemét képezték, és történelmének részesei voltak. Ezért a mai körülmények között immár elégtelennek tartjuk a szlovák történelem izolált, az összmagyar („celouhorský”) kontextust nélkülöző felfogását. A szlovák nemzet egészen az első világháború idejéig a magyar állam keretei között kereste politikai és nemzeti érvényesülésének a lehetőségeit. A szlovákok államjogi törekvései a történeti Magyarországon belül kialakítandó szlovák autonómiára irányultak. Csak azt követően, hogy ezt a jogos követelést elutasították, s Magyarország nem csupán felhagyott a szlovákok érdekeinek védelmével, de az államhatalom révén szisztematikusan elnemzetietlenítette őket, váltak el a megváltozott nemzetközi körülmények között a szlovákok a magyaroktól.

A totalitárius rendszer köpönyege alatt kialakult a szovjet blokk országainak valamiféle fiktív egységessége. A programszerű internacionalizmus azonban nem volt egyéb, mint a totalitárius hatalom képmutatása, amely mögött a felhalmozódott problémák nem csupán megoldatlanok maradtak, de tovább is burjánzottak. Meghonosodott az a vélekedés, miszerint csak arról kell beszélnünk egymással, ami összeköt bennünket. Ami elválaszt, arról jobb, ha hallgatunk, nehogy megzavarjuk a szocialista internacionalizmus hazug idilljét.

Tekintetünk a jövő felé irányul. Bizonyos reményekkel nézünk a jövőbe. A jövő kapuját azonban nem léphetjük át, amíg kielégítően meg nem békültünk a múlttal. Ehhez a tudósok nyíltságára van szükség, nem pedig a politikusok, netalán az álpolitikusok rosszul leplezett taktikázására, mert nyíltság nélkül tulajdonképpen kielégítő európai politikát sem lehet csinálni.

A történelemírás tudomány, s mint ilyen, a kultúra része. A kultúra önmagában, lényegét tekintve a konvergencia, a kölcsönös megértés és együttműködés felé tendál. Ez mindig is így volt, külsőleg azonban éppen a mi térségünkben lehetett ebből nagyon keveset látni. Nálunk ugyanis mindig a politika dominált. A politika, mely a nemzeti érdekeket törvényszerűen az európai érdekek fölé helyezte. Miért volt ez így, azt nem kell magyaráznom. Tény, hogy a politika fölénye nagyon egyértelműen megnyilvánult abban, hogy hatalmába kerítette a kultúrát, választóvonalak sokaságát húzta meg nem csupán a történetírásban, de az irodalomban és a művészetben is.

*

Illúzió volna azt hinni, ahogy ezt a divergenciát pusztán általános frázisokkal vagy a közeledés és az európai egyesülés politikájának alapvetően helyénvaló hirdetésével megszüntethetjük. Tekintetbe kell vennünk mindent, ami a múltban volt, valamint azt is, hogy ennek a múltnak a maradványai miként élnek még napjainkban, s hogyan nyilvánulnak meg a gyakorlati politikában.

A történetírás nem teljesítheti legfőbb feladatát - nem közelíthet a tudományos igazsághoz, amíg szigorúan nemzeti pozíciókból indul ki, tehát addig, amíg saját nemzete istenítését tekinti legfőbb céljának. Ugyanis az önistenítés logikus következménye a többi nemzet pogánnyá és barbárrá nyilvánítása.

Az önistenítés zsákutcájából kivezető út a dolgok logikájából következik. Ez az út a nemzeti történelem széles körű európai összefüggésekben való vizsgálata. Ha szemügyre vesszük a huszadik század történelmét, látjuk, hogy világméreteken is, de kiváltképp szembeötlő ez Európa történetében, századunk a totalitás és a demokrácia ádáz küzdelmének jegyében telt. Ez a két erő - a totalitás és a demokrácia - az elmúlt századokból származik. Összeesésük azonban épp a mi századunkban volt rendkívül drámai. Egy ilyen összeesésnél a demokrácia előnytelen helyzetben volt és van. A demokrácia ugyanis törekeny, bonyolult, belsőleg strukturált képződmény. Ezzel ellentétben a totalitás egyszerű. Ebben van az ereje. Ez az erő századunkban nagyon egyértelműen megnyilvánult. E

században az emberiség két borzalmas háborút élt át. Tulajdonképpen a totalitás érvényesülési kísérlete volt mind a kettő. Ugyanis a totalitás mindig a mások fölötti uralomra, s végső soron világalomra törekszik. Nem könnyű azonban a totalitás és a demokrácia összecsapásainak frontvonalait meghatározni. Ezek semmi esetre sem azonosak az első vagy a második világháború frontvonaláival. A választóvonal sokszor igencsak észrevétlenül az igazi frontok közepén haladt át. Erre éppen a második világháború Szlovákiája a jó példa. A Szlovák Köztársaság a fasiszta Németország szövetségese lett, s annak oldalán belépett a háborúba. A szlovák társadalomban azonban erős ellenállás alakult ki a fasiszmus és a Hitlerrel való szövetség ellen, mely a szlovák nemzeti felkelésben csúcsodosott ki. Ilyen példából nyilván több is van. De ha az istenítésből, saját nemzetünk abszolutizálásából indulunk ki, akkor a fasiszmus vagy a sztálinizmus kiszolgálása teljesen lényegtelené válik. Csupán az a lényeges, hogy ezzel a saját nemzetünket szolgáljuk-e. S minden, ami nemzetünket szolgálja, eleve megengedettnek és igazoltnak tekinthető.

Az ilyen kiindulópontokhoz való ragaszkodás nem nyújt lehetőséget az alkotó vitára. Ugyanakkor tudománytalannak is tekintendő. Alkotó vita nélkül a tudomány csak sorvad. Úgy látjuk, hogy történetírásunk és a magyar történetírás konfliktusai csak akkor oldhatók meg, ha a tudományos megismerést fölébe helyezzük a nemzeti apologetikának.

A közép-európai történelem égető kérdéseinek egyike a nemzeti kisebbségek kérdése. Különösen időszerűvé lett ez a kérdés az első világháború után, amikor kis államok sora jött létre, s a régi nemzeti kisebbségek mellett új kisebbségek alakultak ki. Nemzeti kisebbségek Közép- és Délkelet-Európa valamennyi államában voltak. E kisebbségek védelmét már a békeszerződésekben rögzítették. A védnökséget fölöttük az újonnan alakult Népszövetség vette át. A Népszövetség kisebbségvédő rendelkezések egész sorát alkotta meg, valójában azonban ez az intézmény a két háború közti időszakban sosem rendelkezett semmiféle hatásos eszközzel, mellyel határozatait érvényesíthette volna az egyes országokban. Ezért a nemzetiségi kérdés többé-kevésbé az egyes államok belügyévé vált, és az elért nemzetiségi jogok közvetlen függőségbe kerültek ezen államok demokráciájának színvonalától és fejlettségi fokától. Így történt, hogy míg a szlovákiai magyar kisebbség (ugyanúgy, mint a Csehszlovák Köztársaság német és egyéb kisebbségei) széles körű nemzetiségi és kulturális jogokat kapott, a magyarországi szlovák kisebbség könyörtelen magyarosításnak volt kitéve. Ez a tény teljesen nyilvánvaló. A megállapítás, miszerint a nemzetiségi jogok közvetlenül függenek a demokrácia színvonalától, minden országban s egészen napjainkig érvényes. Létezik néhány elmélet, mely e kérdés elhomályosítására törekszik.

1. *Az állam elnemzetlenítő funkciójának elmélete.* Ezen elmélet szerint minden államban kimutatható a saját kisebbségek elnemzetlenítésének tendenciája. Más szavakkal: az elnemzetlenítés jelen volt a régi Magyarországon, Csehszlovákiában éppúgy, mint Horthy Magyarországon, a háború utáni Magyarországon éppúgy, mint a háború utáni Csehszlovákiában. Így kerül ebben az elméletben egy szintre az összes állam, ami teljességgel történelmietlen és tudománytalan. Ha lehetségesnek is tartanánk, hogy az állam elnemzetlenítő funkciója mindig működik, akkor is az a lényeges, hogy az elnemzetlenítés mértéke alapvetően különböző. S ez a kérdés magva. A régi Magyarországon precedens nélküli volt az elnemzetlenítés. Nem a kisebbségek, hanem a szlovák nép elnemzetlenítéséről volt szó, melynek a létét a történeti Magyarországon egyszerűen tagadták. Teljesen összehasonlíthatatlan a Horthy-Magyarországon és Csehszlovákiában a két háború között folyt elnemzetlenítés. S annak ellenére, hogy elítéljük a háború utáni reszlovakizációs folyamatot, meg kell állapítanunk, hogy Magyarországon a háború utáni időszakban is sor került állami elnemzetlenítésre, s jóval nagyobb intenzitással, mint Csehszlovákiában. A szlovák nemzetiség nemzeti szubsztanciájának elvesztéséről, az iskolák számáról és a nemzeti nyelv tanításának színvonaláról tanúskodó adatok egyértelműek.

2. *A természetes asszimiláció elmélete.* Ennek az elméletnek tulajdonképpen az állami szinten megvalósított asszimilációt kell ellepleznie. Ismét meg kell állapítanunk, hogy a természetes asszimiláció ugyan létezik (vegyes házasságok stb.), ennek a nagysága azonban mindig nagyon jelentéktelen, s nem okozhatja egy nemzetiség létszámának oly drasztikus csökkenését, mint amelyet a magyarországi szlovákoknál látunk. A demokratikus társadalomban ugyanis a nemzetiségnek semmiféle oka nincs az asszimilációra. Csupán ott kerül sor gyors asszimilációra, ahol a nemzetiséghez való tartozás nagy, főleg gazdasági áldozatokkal jár együtt, s ahol az asszimiláció számos, főként ismét gazdasági előnyt jelent. Ez azonban nem természetes asszimiláció.
3. *Az eltérő kisebbségek elmélete.* Ez az elmélet is a Horthy Magyarországon jött létre, s napjainkig fennmaradt. Úri huncutsággként született, melynek alapján a békeszerződések és a Népszövetség ellenére meg lehetett tagadni a szlovák kisebbség nemzeti jogainak megadását. Ezen elmélet szerint a szlovákiai magyar kisebbséget erőszakkal elszakították az anyaországtól, ezért erkölcsi joga, hogy sorsával elégedetlen legyen, míg a szlovák kisebbség önként költözött Magyarországra, tehát vendég, s alá kell magát vetnie a hazai viszonyoknak. Így hát - ez volt e teória gyakorlati eredménye nincs joga saját nemzeti élethez. Ez az elmélet mindenekelőtt hazug. A magyarországi szlovák lakosság egy része mindig is őshonos lakosság volt. De ez nem lényeges. A jelenkori Európában, amikor a civilizált országokban a vendégmunkásoknak is szavazati jogot adnak, a nemzeti jogok megtagadása ilyen nevetséges érvek alapján teljesen anakronisztikus. A dolog lényege ugyanis itt is a gyakorlat terén, s nem az elméletben található. Pusztán elméleti szemszögből nézve nincs két ország, melynek két kisebbsége tökéletesen hasonlítana egymásra. Ebből azonban nem következhet az, hogy nem kell azonos nemzeti jogokkal rendelkezniük. Ugyanis a hatalmas különbség, amelyet a létszám, a nemzeti öntudat, a nyelvi kultúra stb. tekintetében a magyarországi szlovák kisebbség és a szlovákiai magyar kisebbség között megállapítunk, szintúgy a történelmi fejlődés és a konkrét történelmi feltételek következménye. Következésképpen, az eredeti gondolathoz visszatérve megállapítható: e kisebbségek sorsa közvetlenül függött azon államok demokráciájának fejlettségi fokától és színvonalától, amelyekben éltek.
4. *A nemzetiségi jogokért vívott harc szükségszerűségének elmélete.* Ennek az elméletnek az a lényege, hogy egyértelmű összefüggést lát a nemzetiségi jogok szintje és számszerűsége, s magának a kisebbségnek a harci elszántsága és küzdelme között. Kétségtelen, a kisebbség szervezettsége és elszántsága jó és szükséges dolog. Érvényesülni azonban csak a demokratikus társadalomban tud. A kisebbség ugyanis mindig kisebbség marad. Ha pedig az uralkodó többséget nem demokratikus elvek irányítják, mindig elég eszközzel rendelkezik ahhoz, hogy a kisebbség szerveződését megakadályozza és harci lelkesedését lehűtse.

Ezen elméletek mindegyike egy vitathatatlan tényre leplez: a demokrácia csupán akkor tekinthető demokráciának, ha nemcsak a többség döntései irányítják, hanem nemzetiségi, vallási stb. kisebbségeinek is jogokat ad, s tulajdonképpen minden egyénnek a lehető legtöbb emberi jogot biztosítja. Tehát a kisebbségnek nyújtott jogok szintje egyúttal a konkrét politikai rendszer demokratizmusának is kritériuma. Korunkban ugyanis egyáltalán nem ritka jelenség, hogy a politikusok demokráciáról szónokolnak, de a társadalmat autokratikusan irányítják. Éppen úgy, ahogy sokan forradalomról beszélnek, s reakcióként viselkednek.

A kisebbségek és jogaik kérdését igazán csak a demokratikus politikai rendszerekben lehet megoldani. S csupán ezután tölthetik be a kisebbségek a szerepüket, ti. hogy az államokat ne elválasszák, hanem összekössék.

A kölcsönös szlovák-magyar (s itt már tulajdonképpen csehszlovák-magyar) kapcsolatok következő kulcskérdését az első világháború utáni békeszerződések jelentik, mindenekelőtt a trianoni béke. A történeti irodalom, valamint a sajtó alapján ítélve a magyar közvéleményben eléggé elterjedt vélemény, miszerint Trianon nem volt más, mint a magyar nemzetnek elkövetett erőszak, s hogy e békeszerződéssel Magyarország elvesztette területének kétharmadát. Amíg arról van szó, hány magyar maradt Magyarország határain kívül - rendben is van a dolog. Ehhez csupán objektíven meg kellene mondani, hány nemzetiségi személy maradt Magyarországon, de erről már rendszerint nem esik szó. Ám ha a terület kétharmadáról beszélnek, akkor ez nyilvánvaló valótlanítás. A nem magyar népek által lakott terület nem volt Magyarország területe. Egyetlen igazi demokrata sem léphet színre ilyenfajta érveléssel. A magyar, a cseh és a szlovák történészek, s ugyanúgy a többi közép-európai ország történészei előtt sürgető feladatként áll Trianon kérdésének alapos megvitatása. Nem elégedhetünk meg továbbra is azzal, hogy a békeszerződéseket mindegyikünk a maga módján értelmezze. Fontos azonban, hogy Trianon megértése lehetetlen, ha a történelmet csak magával Trianonnal kezdjük el. Az előtte lévő korszak, a szisztematikus állami elnemzetietlenítés korszaka is a trianoni szerződés részét képezi. A béketárgyalások lefolyása ezt egyértelműen bizonyítja. Azt is meg kell mondanunk, hogy a békeszerződések lezárták az első világháborút, azt a háborút, amelyet Németország és a szövetségesei provokáltak ki. Hozzá kell tennünk, hogy ezek a békeszerződések nem voltak egyoldalú diktátumok csupán, hanem pozitív intézkedések egész sorát tartalmazták, mint pl. Elzász-Lotharingia visszaadását Franciaországnak stb. A békeszerződések továbbá jóváhagyták számos közép-, kelet- és délkelet-európai nemzet felszabadító harcának az eredményeit.

A magyar--csehszlovák kapcsolatokat a két háború közötti időszakban azonban nem a határkérdés határozta meg. A magyar kormánypolitika tulajdonképpen nem a trianoni határokat utasította el, hanem Trianont realitását. Tehát a régi Magyarország integritására törekedett. Nem akceptálta a szlovák nemzet elhatározását, hogy a cseh nemzettel közös államban kíván élni, hanem a régi Nagy-Magyarország felújítására törekedett. A harmincas évektől a magyar kormány ezt a politikát a náci Németországgal való szoros együttműködésben valósította meg. Ez az együttműködés, amelybe a csehszlovákiai magyar és német kisebbséget is bekapcsolták, a müncheni egyezményhez, a bécsi döntéshez és Csehszlovákia szétveréséhez vezetett. Ha tehát a háború utáni reszlovakizáció időszakáról beszélünk, ismét hangsúlyoznunk kell, hogy bármilyen erőszakos beavatkozást a nemzetiségek fejlődésébe el kell ítélni. Ezek antidemokratikusak, és semmit nem oldanak meg. Csupán új igazságtalanságokkal tetézik a régieket. A történelem azonban nemcsak a második világháború után kezdődik. Már ezt megelőzően itt volt az erőszakos müncheni egyezmény, az erőszakos bécsi döntés s ennek következményeként az elszakított területek szlovák lakosságának elnemzetlenítése.

A szlovákiai magyar kisebbség története Trianonnal kezdődik. Meg kell mondani, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség széles körű demokratikus, szociális, polgári és kisebbségi jogokat élvezett. Ennek ellenére, a német kisebbséghez hasonlóan, nem alakított ki pozitív viszonyt Csehszlovákiához és szoroson összefonódott a horthysta rendszer Csehszlovákia felszámolására irányuló törekvéseivel. A magyar kisebbség politikai pártjait, akár csak a német politikai pártokat, közvetlenül külföldről irányították. A magyarokat Budapestről, a németeket Berlinből. Lélektani szempontból ez a magatartás végül is érthető. Az uralkodó, privilegizált nemzet helyzetében élő magyar lakosság nemzeti kisebbséggé vált. A Csehszlovákia-ellenes magatartást nem a jogok elégtelensége motiválta. Hiszen például a magyar képviselők a csehszlovák parlamentben elmondhatták azt, amit a magyar parlamentben senki nem merészelt volna elmondani. S magyarul mondhatták el.

A magyar kisebbség Csehszlovákia-ellenes magatartását az motiválta, hogy nem volt hajlandó azonosulni kisebbségi helyzetével. Egy továbbra is fennálló problémáról van szó. A kisebbség azonosságának problémájáról.

*

Úgy véljük, ezek a legfontosabb kérdések, amelyekről vitatkoznunk kell. Nem könnyű kérdések, és aligha tudjuk őket gyorsan megoldani. Ami fontos: tárgyilagosan és megalapozottan vitázzunk. Ezek a kérdések nem egyedüliek. Meg kellene próbálnunk legalább hozzávetőleg rendet teremteni a statisztikákban és a számokban. Mindkét oldal nagyon is eltérő számokkal manipulál. Ez a munka, tekintettel a régi magyar statisztikák, különösen az 1910-es statisztika megbízhatatlanságára, nem lesz sem könnyű, sem egyszerű.

Az előttünk álló cél azonban megéri ezt a fáradságot. Ki akarjuk alakítani Közép-Európában a kölcsönös megértés és együttműködés övezetét. Ez az előfeltétele annak, hogy beléphessünk az újjáalakuló Európába. Ez az új Európa nem határok nélküli Európa lesz. A határokat nem lehet revideálni. A határkérdés túlságosan is érzékeny kérdés. Ez mindenütt érvényes, nemcsak Európában. Azt akarjuk azonban, hogy határaink ne legyenek abszolút választóvonalak, hogy átjárhatóságuk egyre nagyobb legyen. A határok nagyobb átjárhatósága felé csupán az elismerésükön keresztül vezet az út. Ilyen a jelenlegi események dialektikája.

Lehet, néha egyszerűbb volna, ha az emberiségnek nem volna emlékezete, nem volna történelme. Lehet, hogy számos kérdést gyorsabban és különösebb problémák nélkül megoldhatnánk. Ennek az illúzióknak azonban nem engedhetünk. A történelem létezik, s mi tudunk róla. Csupán arról van szó, hogy történelmi megismerésünk a lehető legtudományosabb, azaz a tehető legigazabb legyen. A mindannyiunk által kívánt kölcsönös megértéshez vivő út csak a múlttudományos, igaz megismerésének s az igazság megismerésére való törekvésnek az útja lehet. A nemzeti mítoszok és legendák, legyenek mégoly szépek, nem vezetnek a cél felé. Számos ilyen legendát ápoltunk mindkét oldalon, számos generáció érzelmileg hozzájuk nőtt. Nem könnyű lemondani róluk. Egyszerűbb volna megkerülni a problémákat. De ha el akarunk mozdulni a helyünkről, el kell „indulnunk ezen az úton. Az idő megérett erre.

G. Kovács László fordítása

* Az írás a Közép-Európai Kulturális Egyesület által 1990 májusában Budapesten rendezett magyar-szlovák történész vita-keretében felolvasott előadás szövege.